

Исаков К.А.

ТАМСИЛДЕГИ ЖАҢЫ БИЙИКТИК

Исаков К.А.

НОВЫЕ МАКСИМУМЫ В БАСНЕ

К.А. Isakov

THE NEW HIGHS IN THE FABLE

УДК: 341.223.

Макалада кыргыз тамсилчилдигиндеги жаны бийиктиктер каралган. Андан сырткары кыргыз тамсилин орус тамсилдери менен салыштырып көрсөтүлгөн.

В этой статье рассмотрены новые максимумы в кыргызской басне. А также показаны сравнения кыргызских басен от русских.

In this article new highs in Kyrgyz fable art were considered. More over Kyrgyz fables was compared with Russian fables.

Кыргыз тамсилчилигинде өзгөчө орду бар Мукамбеткалый Турсуналиевдин чыгармалары орус тилиндеги «Крокодил» журналына да жарыяланган. Ал орус тамсилчилеринин чыгармаларын (Крылов, Маршак, Михалков ж.б.) кыргыз тилине которууда да олуттуу эмгек сиңирди.

Тамсилдери «Миңдин бири» (1966), «Сумсайма» (1968), «Мышык сопу» (1970), «Чапанбай» (1973), «Кудалар» (1984), «Талаш» (1985), «Саякат» (1986), «Окшошконго мушташкан» (1991) деген сатиралык багыттагы чыгармаларынан турган жыйнактарына кирген.

Эгерде улуу муундагы тамсилчилер жанрга адегенде лирикалык ырларды, поэмаларды жазып, андан соң гана өткөн болсо, Мукамбеткалый Турсуналиев адегенде эле ушул жанрдагы чыгармаларды жаза баштаган. Анан калса ал чыгармачылыкка киришкен мезгилде улуттук тамсил өнөрү кадыресе көзгө көрүнүп, дүйнөлүк классикалык тамсил жанрынын салттарын өздөштүрүп калган учур болчу. Анын 1969-жылы «Сумсайма» аттуу китеби чыккан, андагы тамсилдердин жалпы өзгөчөлүгүн М.Рудов «аңгемени үнөмдүү курат», «сатиралык ымдоолорду (намеки) колдонот», «эпиграмматикалык ыкмаларды киргизет» [1, 53] деген сыяктуу сапаттары менен мүнөздөйт. Демек, Мукамбеткалый Турсуналиев адабиятка профессионал тамсилчи катары кирди жана профессионал тамсилчи катары чыгармаларын жаратты.

Анын 50 жылдыгына карата чыккан «Поэмалар жана ырлар» аттуу жыйнагы [2, 236] тамсилчилик жүзүн бир кыйла кеңири ачып бере алат. Жыйнакка 76 тамсили кирген. Акын-сатирик «Чалкан» журналында иштөө менен жазган чыгармаларын тынымсыз элге тартуулап жана ошол эле кезде эл арасында тез-тез болуп, ошол калк турмушун аллегориялык образдар аркылуу туюнтуунун эффективдүү жолун тапкан. «Поэмалар жана ырлар» деген китебиндеги бир катар

тамсилдер кийин анын «Саякат» аттуу жыйнагына [3] да кирген, анда 49 тамсили басылган.

Өз кезегинде элге кеңири тараган «Өгүз - спортсмен» деген тамсилдин идеясы чыгарманын моралындагы элдик макалда («Отун албаганга от жактырба») так чагылдырылган. Бир мекемеде чогулуш болуп, алар спорттун абалын талкуулашат, ошондо Өгүз трибунага чыгып, мындай сунушун айтат:

«Бокска коюу керек

Кочкор менен Текени...»

«...Жүз метрге жүгүрсүн Ат...»

«...Бийиктикке секирсин Короз...», - деп футболдо дарбазага Төөнү, гимнастикага Эчкини, судьялыкка Буканы коюу керек дейт, өзүн болсо баарына башчылыкка сунуштайт [2, 148-149].

Бул - ар кимдин ички мүмкүнчүлүгүн карабай, алардын сырткы көрүнүштөрүн карап туруп эле кызматка коё берүүчүлүктү ашкерелеген тамсил. Кыргызстанда мындай бир анекдот айтылып келет: кайсыл бир жылы спортту билбеген бир партокрот бул тармакка жетекчи болуп келет, анан ошондо чогулушта «Алга» деген футболдук команданын абалы талкууланып, бирөөлөр дарбазачы начар болуп жатат десе, тигил чиновник «андай болсо дарбазага эки кишини коюу керек» деген экен. Ушул сыягы Мукамбеткалый Турсуналиевдин Өгүзү да тармакты билбей туруп эле өзүнүн кызыкчылыгына ылайык сунушун айтып жатат.

«Жалбырак» деген тамсилинде бир Жалбырак саргайып бүтсө да желден абайлап, кулап түшпөө үчүн аябай эле жан талашат. Бирок баары бир күз, шамал, ызгаар аны жеңип, ал «бир күнү шамал сабагынан үзүп», «делбелек-делбелек этип Жакең тээ бийиктин учуп түштү». Карап тургандарга сыр бербей: «Шамал болбосо деле, өзүм түшөйүн деп жүрдүм эле», - дейт. Моралында болсо автор муну кызматтан түшкөндөр менен байланыштырат.

Мукамбеткалый Турсуналиев тамсилдик образдарын ачып берүүдө аллегориялык юбраз катары алынып жаткан каармандардын окшоштуктарына назар салат. Мисалы, «Кекилик» деген тамсилде Улар менен Кекиликти таяке-жээн дейт, аларга Тоок менен Өрдөк талап коюп келет. Бирок алардын талабы аткарылбайт, себеби Кекиликтин таякеси Улар анын таянган тоосу болупчыгат.

Тамсилчи бир топ учурларда күтүлбөгөн кырдаалдарды таап алат, мисалы, эзели бири

менен бири кыл келишпеген Чычкан менен Мышык анын бир тамсилинде жарашып, дос болуп алышат, жанаша жашап калышат, - бирок акыркы эки саптар («Мышыктын көзү Чычканда, бирок көөнү чыгданда») баары бир алардын ал достугу түбөлүк болбостугун астыртган каңкуулап тургансыйт.

Совет учурунда «тоголок арыз» деген болгон, анда кимдир бирөө өзүнүн аты-жөнүн ачык көрсөтпөй эле, кимдир бирөөлөрдүн үстүнөн жогору жактарга кат жазып жиберген. Анан текшерүүчүлөр басып келип эле ал жерди текшерип жатып калган. Ал эми «тоголок арыз» жазган киши акырын аралашып жүрө берген. Тигил жетекчилердин айыбы же ачылган, же «тоголок арыздагы» фактылар далилденбей калган. «Кумайык» деген тамсилдеги Кумайык короо четинде жатып, ары ойлонуп, бери ойлонуп, акыры Аттын үстүнөн арыз жазуу тууралуу чечимге келет. «Баланча сулуну жеп, түкүнчө чөптү сатты, катуу жоопко тартуу керек Атты...» деген «арызын» ышкыртат. Текшерүүчү келет, далай жумуш токтойт, Атты баары жаман көрөт, бирок ал ак болуп чыгат. Эл болсо «Үрүп чыккан иттен, үрбөй капкан ит жаман» деген макалды эстейт. Кумайык эч нерсе болбогондой, эч нерсени көрбөгөндөй өлүмүш болуп жата берет [2,158-159].

Кумайык - советтик мезгилдеги ар бир жамаатта, ар бир айылда бирден-экиден болгон адамдардын тиби. Андай адамдар укканын ушак дебей, айрым нерселерди көрсө-көрбөсө божомолдоп туруп, Москвага КПСС БКга, «Правда», «Известия» сыяктуу газеталардан баштап, өзүбүздүн Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетине, «Советтик Кыргызстан» газетасына, «Чалкан» журналына, Элдик контроль комитетине ж.б. жактарга «тоголок кат» түрүндө жибере берер эле. Анан канча бир ак адамдар текшерүүгө кабылып, канча жумуш күнү, жумуш күчү ошондой текшерүүлөргө кетчү. Тамсилчи бул чыгармасында жумуш кылган Аттарды көрө албай, көлөкөдө жатып алардын ишине тоскоол болгон ошондой Кумайыктардын образын ашкерелеп, алардын жалпы советтик коомго зыяндуулугун көрсөтүп жатат.

Акындын «Балтек жана Күчүк» тамсилиндеги Балтектин оңбогон «философиясы» болсо «өзүмдөн алдууларга - итмин, ал эми алсыздарга - дөбөтмүн» деген пршщитке таянылуу менен турмуштагы адамдардын бир тибин - алдууларга шыйпандап, алсыздарды тебелеп-тепсеген кишилердин образын топтош-туруп бергендиги менен кызыктуу.

М.Турсуналиевдин тамсилдеринин көбүнүн каармандары бул жанрдын дүйнөлүк тажрыйбасында кеңири учураган аллегориялык бейнелер - жаныбарлар болсо да, бир катар учурларда өсүмдүктөрдү, буюмдарды да каарман кылып көрсөтөт: «Чанач», «Өпкө», «Дүмүр», «Ачкыч менен Кулпу», «Көө», «Арабанын монологу»,

«Балта», «Алма менен Терек», «Кекиртект», «Бышпаган Көмөч», «Камгак» ж.б. тамсилдери ушундай.

«Ашкабак» аттуу тамсилдин сюжети жана композициясы мындай: Багбан бакчасын аралап жүрүп, Дарбызды көрүп, Коонду жыттап, Бадыранды байкап көрөт, анан Ашкабакка келгенде башын чайкап басып кетет. Ошондо дардайган Ашкабак айтат:

-Ушунусу качан ташталат?

Ар качандан бир качан

Башкалар макталат,

Жалгыз мен гана калам таш жалак, -

Деп арманын айтып,

Ызасы баш багат.

Анда Бадыраң сүйлөйт:

- Ырас,

Багбан сени сүйбөйт.

Бу да жемиш экен деп,

Көңүлүнө түйбөйт.

Демек -

Буга бар го бир себеп?

Туурадан чыга калды

Калемпир сынчы,

Мындай деди чымчып:

- Эгер биздей

- Кадырлуу болсо Ашкабак,

- Мактана берип эмгиче

- Баарыбызды макоо кыйып

Таштамак.

Бирок, Ашкабак,

Бул сөздөргө көңүл бөлбөй,

Моюнун толгоду көнбөй.

Айла канча

Ал ошон үчүн көндөй [3, 137-138].

Тамсилдин сюжети жана композициясы ушундай курулган, б.а. анда биринчи экспозицияда Багбандын бак аралап, өзү өстүргөн бакча өсүмдүктөрүнө мамилеси көрсөтүлсө, экинчисинде Багбанга карата Ашкабактын таарынычы менен окуя андан ары татаалдашат. Анын себебин адегенде Бадыраң, андан кийин Калемпир түшүндүрөт. Багбандын Ашкабакка анча карабаган себеби анын чоң болгону менен ичи көндөйлүгүндө экен. Автордун идеясы адамдардын баркы, зоболосу анын ички дүйнөсүнүн байлыгы менен бааланат деген ойду айтууда турат. Ашкабак - бул бир бакча өсүмдүгү, анын дарылык касиети күчтүү, бирок тамсилчи үчүн анын башкы белгиси - ичинин көндөйлүгү тема болду да, анын негизинде бакча өсүмдүктөрү адамдарга салыштырылып, тарбиялык мааниси бар бир тамсил жаралды.

Тамсилчи катары М.Турсуналиевдин чыгармачылык бөтөнчөлүктөрүнүн бири – тамсилдеринин кыскалыгы, анын тамсилдери 60-70 саптан ашпайт, көбү 10 эле саптын тегерегинде, анан да дээрлик тамсилдеринин баарынан эле атайын мораль бөлүп чыгарат. Ыр саптарын сындырып жазат, диалогдорду дурус берет, кээде жаныбар-

лардын траферет болуп калган образдарын бузуп да жиберет.

Анын «Момолой» деген тамсили менен таанышып көрөлү:

Ийининен чыгарып башты
 Байкаштырып туш тарапты
 Момолой көз чаптырып жатты.
 Жашыл майдан, көк чөп,
 Ага таасир берген жок көп.
 Анан оттоп жүргөн Өгүздү көрдү,
 Көңүлүн ошого бөлдү.
 Өгүзгө жакын жолобой,
 Алыстан мындай деди Момолой:
 - Капыр-ай,
 Лөк-лөк желип басасың,
 Бир тутам чөптү
 Бир эле жутуп жатасың,
 Кокус Түлкү кууса
 Далдайган байкуш
 Ийиниңе кантип гана батасың? [2,187].

Мындагы образдын күчүн карабайсызбы? Адамдарга такыр эле байкалбаган, жаныбарлар ичинде баа-баркы да, салмагы да жок Момолой чычкан ийининен башын чыгарганда жашыл жаратылышты, табияттын укмуш көркүн көрбөйт, ал болгону ошончодон Өгүздү көрөт, көрөт да анан аны өзүндөй ойлоп, Түлкү кууса ийинине

кантип кирет болду экен деп ой жүгүртөт. Майда жандыктын ою да майда, ал жаратылышты, турмушту, ааламды өзүнүн тар алкагы менен гана көрүп, өзүнүн көлөкөсүнөн ары жакты элестете да албайт, ойлогусу да келбейт. Дал ушундай кишинин образын кейиптештирген Момолой окуясына автор «Турмуштун эмне экенин тааныбаган көздүн сокуру жаман» деген бүтүмүн чыгарат.

Жыйынтыктап айтканда, Мукамбеткалый Турсуналиев өткөн кылымдын соңку 30, 40, жылында бир катар тамсилдерди жазуу менен кыргыз адабиятындагы бул жанрдын профессио-налдык жактан жаңы бийиктиктерди багынды-рышына салымын кошуп, социализмдин чириген учурунун картинасын аллегориялык образдар менен чагъшдырып берип келди.

Адабияттар:

1. Рудов М. Рождение жанра. Традиции И.А.Крылова и киргизская басня / Китепте: Рудов М. Звенья открытий. - Ф., 1970, 53-6.
2. Турсуналиев М. Ырлар жана поэмалар. - Ф., 1975. 236-6,
3. Турсуналиев М. Саякат. Поэмалар, ырлар, сатиралар, тамсилдер. - Ф., 1986.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.Б.